

चाभ्युत्पन्नमोशादीन् नवग्रहांचैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥ ३॥
अथ व्रतलक्षणम् । शीर्षकालानुपासनीयसङ्ख्यो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्ख्यो व्रतमिति
श्रीदत्तहरीनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्ख्यस्य
भावे मयैतत् कर्तव्यमेव निषेधे न कर्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्ख्यः कर्ममानस-
मिच्छाभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवचनेनैकादशपञ्चासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तेन गत्तेन तद्येवावाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादक्षिप्य उदाहृतः ॥”
इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तगतावाचित-
भोजनोपवासादिषु पादक्षिप्यादित्वाभिधानाच्च
न सङ्ख्यो व्रतम् । किन्तु सङ्ख्यविषयतत्त-
कर्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्ख्यसम्भव-
त्वमाह मनुः ।
“सङ्ख्यसूक्तः कामो वै यज्ञाः सङ्ख्यसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्ख्यसम्भवाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साधयेत् इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्ख्यसूक्तदत्तनारमिदसाधनतया
अवगतं तस्मिन् इच्छा जायते तत्तत्सदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्ख्यसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शाखायाः सङ्ख्यादेव
जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥ ३॥ सङ्ख्यमाह
वराहपुराणम् ।
“प्रातः सङ्ख्ययेहिद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्राकाशौ हि तौ
स्मृतौ ॥”
सङ्ख्यं व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघववृत्तो विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आहो होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तनं न स्यादगारब्धे तु स्तनकम् ।
आरम्भो वरुणं यज्ञे सङ्ख्यो व्रतजापयोः ।
नान्दीआहं विवाहादौ आहं पाकपरिष्किया ।
निमलवस्त्रं वा आहं आरम्भः स्यादिति
स्मृतिः ॥”
पाकपरिष्कियेति सायदेर्शआहविषयम् । तत्रैव
तस्यामुद्रहरविधानेन तदपिपाकस्यासाधा-
रण्यात् ॥ ३॥ सङ्ख्यविधानम् एवंस्वरप्रदीपे ।
“प्रातःसन्ध्याततः जप्त्वा सङ्ख्यं बुध आचरेत् ॥”
शान्तिपञ्चजि ।
“यद्देवीदुर्गं पात्रं वारिपूर्णासदृशतुल्यः ।
उपवाससु यक्षीयाद्युद्धा सङ्ख्ययेदुधः ॥
देवतास्तस्य तुभ्यन्ति कामिकं तस्य विद्यति ।
अश्रुपा तु तया मर्नगाः क्षिप्सन्ति क्षण-
बुधयः ॥”
यद्देति यन्त्रान्तरम् । तेन तान्त्रपात्राभावे
सङ्ख्यमात्रं करणीयम् ॥ ३॥ यद्देतिव्रताकरणे
दोषमाह ह्यगलेयः ।
“पूर्वं व्रतं यद्देतिवा यो नाचरेत् काममोहितः ।
लोचनं भवति हाहानो नृतः चा चैव जायते ॥

हादशोव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
हादशान्दं व्रतं चोर्ध्वं निष्कलं तस्य जायते ॥”
इति नारदीयवचनात् हादशानां विशेषोऽपि ॥ ३॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासव्रतं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसूक्तनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतौ भवेत् ॥”
वाश्यः ससुचये तेन सूक्तस्य कर्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । प्रमादादस्य सङ्गतकृतत्वे
प्रतिप्रसूते देवलः ।
“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुह्यश्रावणम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सङ्गदेतानि शास्त्रतः ॥”
इत्येकादशोक्तम् ॥ ३॥
गुह्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला हादशी
पिप्रीतकी २ तच्चतुर्दशी शुक्लचतुर्दशी ३
तस्य ज्येष्ठाश्विनीचित्राश्विनी ४ तस्य ज्येष्ठा-
चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरुणषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
वस्यचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी श्रवणे-
कादशी १० आषाढी ज्येष्ठाश्विनी श्रीलक्ष्मणज्या-
श्विनी ११ भाद्रपदशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चण्डिका षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुकुटोव्रतम् १४
तस्य शुक्लाश्विनीदूर्वाश्विनी १५ राधाश्विनी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लैकादशी पार्वत्यपरिवर्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला हादशी अवधहादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य ज्येष्ठा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाश्विनी
महाश्विनी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाव्रतम्
२३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तस्माश्वि-
नैकादशीदिपञ्चमिथ्यात्मकं वक्त्रपञ्चकम् २६
हस्तिकर्षकान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-
कैवव्रतम् २८ अथहायस्य शुक्ला षष्ठी गुह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला हादशी अश्विनी हादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं बृहस्पतिव्याहृतम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी श्रोतजा षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
भीमैकादशी ३६ तद्वादशी वराहवादशी ३७
तस्य ज्येष्ठा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
गुनशुक्ला हादशी गोविन्दहादशी ३९ चैत्र-
ज्येष्ठा षष्ठी खन्धषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाश्विनी
अश्विनीकादशी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला चतुर्दशी मदनचयो-
दशी ४३ । इति स्मृतिः ॥ ३॥ अथाचितव्रतं
नक्तव्रतं उमासाधिव्रतं शङ्करनारायणव्रतं

देवीपुराणे ज्येष्ठाश्विनीव्रतनामाध्याये सम्मा-
र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ ३॥ तिष्यादि-
व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्चनव्रतं
गारुडे ११६ अध्याये चातुर्मासव्रतानि गारुडे
१२१ अध्याये भीष्मपञ्चाकादिव्रतं गारुडे १२३
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३॥ कार्तिकश्रावणव्रतं
कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतं पाद्मोत्तर-
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३॥ प्रतिपत्कल्पे
व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-
द्वितीयाव्रतम् । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
शुक्ला षष्ठी गुह्यषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
सप्तमी रघुसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
रोहिणीचक्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
चक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
सप्तम्यां पञ्चतारकचक्रयोगे जया सप्तमी ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
चक्रमये महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-
नचक्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वव्याप्तिव्रतम् ।
मार्गशीर्षसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
सप्तमी । आषाढशुक्लसप्तमी अश्वत्थसप्तमी ।
मार्गशीर्षस्य चित्तसप्तम्यां हस्तानचक्रयोगे
त्रितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ ३॥
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारि अरुणी बुधाश्विनी ।
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिथपूर्णिमा ।
मेघचक्रान्तौ मधुचक्रान्तिः । जलचक्रान्तिः ।
फलचक्रान्तिः । अन्नचक्रान्तिः । दधिचक्रान्ति-
व्रतम् ॥ ३॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
तत्र विष्णुहारीतौ ।
“दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयन्द्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ।
मलापकर्षणं कार्यं बाह्याशौचात्मविहितम् ।
दन्तधावनपूर्वमेव पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशासुखे याज्ञं वहिस्तारकरदर्शने ॥”
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यां
प्राश्य दन्तधावनं जप्त्वा सायं समये व्रतसङ्ख्यः
कर्तव्यः । वशिष्ठः । अश्विनीश्वरान्तां वापयेदक्षि-
णोमशिक्षावर्णम् । केशधारायैष्ठायां दिगुब-
व्रतमाह हारीतः ।
“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुभुवः ।
केशानां वपनं जप्त्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं दिगुबं व्रतमाचरेत् ।
दिगुबे तु व्रते चोर्ध्वं दक्षिणा दिगुबा भवेत् ॥”
क्षिणाः केशवपनं न कार्यमिच्छाह बौधायनः ।
कृच्छ्रे त्रिसवनसुदकोपसर्जनमधःशयनमेकवासता
केशभस्मनखरोमवापनं एतदेव स्त्रियाः केश-
वपनवर्णम् । पञ्चगव्याव्रतप्राशनयोर्विहितम् ।